

تمایز میان نور و نار در قرآن و عرفان اسلامی و تأثیر آن بر مفهوم و کاربرد رنگ در نگارگری اسلامی - ایرانی

حسن بُلخاری قِهی*

چکیده: رویکرد شگرف حکما و عرفای مسلمان به نور و رنگ، معانی لطیف و مفاهیم ظریفی از این عناصر هنری ارائه نمود که در آثار شگفت و متعالی هنرمندان ایرانی - اسلامی به کمال ظهور یافت. در این میان تأکید قرآن بر تمایز میان نور و نار و نیز بازتاب کامل این معنا در ذوق و عقل و تخیل حکما و عرفای مسلمان، دست‌مایه‌ای عمیق در دست هنرمندان مسلمان نهاد که در آثار خود معانی لطیف، روحانی و آسمانی را با رنگ‌های شفاف، براق، نرم و مواج (با توجه به سبکی و روانی آن‌ها و مهم‌تر فقدان بُعد در نور) و مفاهیم غیر لطیف را با رنگ‌هایی غلیظ و شدید به تصویر کشند.

این مقاله با روش تحلیلی - تفسیری ابتدا به بررسی تمایز میان نور و نار در قرآن و سپس در آرای حکما و عرفایی چون شیخ اشراق و علاءالدوله سمنانی (با تأکید بر رساله نوریه او) پرداخته و آن‌گاه بازتاب این معنا را در برخی از مهم‌ترین نگاره‌های تاریخ نگارگری اسلامی (به‌ویژه شعله فروزان اطراف سر معصومین علیهم‌السلام) و نیز نگاره‌هایی که آتش در آن‌ها حضور دارد، مورد توجه قرار می‌دهد. فرض بر این است که بنا به نوع کارکرد آتش، رنگ‌ها جلوه نوری و ناری یافته‌اند.

کلیدواژه‌ها: قرآن، نگارگری اسلامی، نور، نار، عرفان اسلامی

e-mail: Hasan.Bolkhari@ut.ac.ir

* استاد دانشگاه تهران

دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۱۲/۹؛ پذیرش مقاله: ۱۳۹۵/۱/۲۴

مقدمه:

هنر، بازتاب ایده‌ها و عقاید حاکم بر یک فرهنگ، جهان‌بینی و اندیشه جاری در تمدن‌های بشری است. گرچه در یکی دو قرن گذشته ظهور و به بار نشستن اومانیسم و اصالت انسان آن هم مبتنی بر نوعی فردگرایی^۱ و پرهیز از اصولی کامل و جامع که رشته پیوند انسان‌ها با هم باشد، سبب ظهور مکتب‌ها و مشرب‌های فردی و خصوصی شد، اما دست کم در جهان‌بینی‌های شرقی و به‌ویژه سنتی (به معنای دقیق و درست کلمه) هنر و ادب، همچنان جلوه‌های جمال و جلال الهی و اصول دینی در بستر تمدن‌های دینی هستند.

هنر اسلامی - ایرانی پس از گرایش ایرانیان به اسلام و پذیرش اصول و قواعد این دین تازه، توسط ایرانیان ظهور و تکوین یافت. گریز از تجسد و بازنمایی صور معقول و تجریدی در فرم‌های تجسمی و در عین حال تأکید بر نظر و سیر در طبیعت از منظر معرفتی و جمال‌شناختی، رویکرد تازه‌ای در هنر ایرانی پدید آورد. این معنا در کنار تأکید این دین تازه بر تأمل در سنت‌های ملل دیگر و بهره بردن از مبانی مبتنی بر فطرت الهی انسان‌ها در این تمدن‌ها، شکوفایی و تجلی بی‌مانندی از ذوق و زیبایی آفرید که ظهور شاهکارهای هنری از جمله نتایج مبارک آن است. در این میان جد و جهد هنرمندان و صنعتگران ایرانی در رجوع به مبانی و منابع دینی، حکمی و عرفانی مجموعه هنرهای آفرید که در فرم و محتوا خود را مقید به پیروی و تبعیت از اصول دینی و فرهنگی می‌دانست. در این میان قرآن که به عنوان کلام الهی دربردارنده تمامی اصول و قواعد اسلامی و مرجع نهایی تمامی اقشار مسلمانان در پی‌ریزی اصول علمی و عملی هر ایده و حرفه‌ای محسوب می‌شد، بنا بر نوع کاربرد رنگ‌ها در نگارگری نیز می‌توانست مؤثر بر کاربرد رنگ و مهم‌تر، عناصر اصلی آن چون نور و نار باشد. سخن اول شرح این دو اصطلاح بنیادی در قرآن است.

الف: نور و نار در قرآن

در قرآن کریم نزدیک به یکصد و پنجاه بار اصطلاح نار در صورت‌هایی چون «النار» و «نارا»، مورد استفاده واقع شده که مهم‌ترین و وسیع‌ترین نوع کاربرد آن در ارتباط با دوزخ و صفت سوزندگی و احراق آن، به‌ویژه درباره بدکاران، گناهکاران و سپاهکاران است. اصطلاحاتی چون «اصحاب النار»

و «عذاب النار» پرکاربردترین اصطلاحات مرکب «نار» در قرآن و اصطلاحاتی چون «نار جهنم» و «ماواهم النار» از رایج‌ترین اصطلاحات قرآن در این صدوپنجاه بار کاربرد است.

بدون هیچ‌گونه تردیدی کاربرد مطلق نار در قرآن، کاربردی در راستای انجام عذاب الهی است و آتش، ابزار و اسباب این عذاب. به عبارت دیگر، تأمل اولیه در آیاتی که نار در آن‌ها استفاده شده، به روشنی نشان می‌دهد نار در قرآن صفت نوری ندارد و در مواردی به عنوان نقطه مقابل آن کاملاً مورد توجه و تأکید است، چنان‌که حتی در آیه مشهور سوره نور تأکید می‌شود نور در افروخته شدن شجره مبارکه، نیازمند مسّ و لمس ناری نیست. شاید اشارت و کنایت به این نکته بنیادی که: نار می‌تواند بهره‌مند از نور شود اما نور از نار خیر: «اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» (نور: ۳۵)؛ خدا نور آسمان‌ها و زمین است. مثل نور او چون چراغدانی است که در آن چراغی باشد، آن چراغ درون آبگینه‌ای و آن آبگینه چون ستاره‌ای درخشنده. از روغن درخت پر برکت زیتون که نه خاوری است و نه باختری افروخته باشد. روغنش روشنی بخشد هرچند آتش به آن نرسیده باشد. نوری افزون بر نوری دیگر. خدا هر کس را که بخواهد بدان نور راه می‌نماید و برای مردم مثل‌ها می‌آورد، زیرا بر هر چیزی آگاه است. تنها در یک مورد خاص و بسیار شگفت‌انگیز نار در جایگاه نور ظاهر می‌شود و آن واقعه حضور موسی^(ع) در کوه طور، و گذر از مسیری ظلمانی و تاریک به هنگام بازگشت به مصر همراه با خانواده خویش است. آن‌گاه که در سردی و ظلمت آن شب از دور آتشی می‌بیند و اهل بیتش را وامی‌گذارد تا از بلندی طور، قطعه یا جرعه‌ای آتش بیاورد؛ آتشی که به نظر می‌رسد بسیار خاص است. گرچه هنگام حضور در بلندی طور، به دو روایت، هم شجره می‌بیند و هم نار.

این دو روایت به نقل از قرآن چنین است:

روایت اول، بیانگر ظهور نار است:

«إِذْ قَالَ مُوسَىٰ لَأَهْلِهِ إِنِّي آنَسْتُ نَارًا سَآتِيكُمْ مِنْهَا خَبَرٌ أَوْ آتِيكُمْ بِشِهَابٍ قَبَسٍ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ* فَلَمَّا جَاءَهَا نُودِيَ أَنْ بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَها وَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (نمل: ۸-۷)؛ موسی به

خانواده خود گفت: من از دور آتشی دیدم، زودا که از آن برایتان خبری بیاورم یا پاره آتشی. شاید گرم شوید. چون به آتش رسید، ندایش دادند که برکت داده شده، آن که درون آتش است و آن که در کنار آن است. و منزّه است خدای یکتا، آن پروردگار جهانیان.

و روایت دوم، بیانگر ظهور شجره: «فَلَمَّا قَضَىٰ مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا قَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَّعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ * فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِي الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» (قصص: ۳۰-۲۹)؛ چون موسی مدت را به سر آورد و با زنش روان شد، ازسوی طور آتشی دید. به کسان خود گفت: درنگ کنید. آتشی دیدم. شاید از آن خبری یا پاره آتشی بیاورم تا گرم شوید. ون نزد آتش آمد، از کناره راست وادی در آن سرزمین مبارک، از آن درخت ندا داده شد که: ای موسی من خدای یکتا پروردگار جهانیانم.

چنانچه صریح آیات اشاره دارد خداوند در این دو آیه هم به صورت شجره‌ای نمادین در برابر دیدگاه موسی^(ع) ظاهر می‌شود و هم به صورت نار، زیرا در سوره نمل بیان می‌شود «برکت داده شده، آن که درون آتش است و آن که در کنار آن است» (نمل: ۸)، و نیز روایتی که تورات در سفر خروج، باب سوم آورده است: «ناگهان فرشته خداوند چون شعله آتش از میان بوته‌ای شعله‌ور است، ولی نمی‌سوزد، با خود گفت: عجیب است چرا بوته نمی‌سوزد؟ پس نزدیک رفت تا علتش را بفهمد. وقتی خداوند دید که موسی به بوته نزدیک می‌شود از میان بوته ندا داد موسی! موسی!» (کتاب مقدس، عهد عتیق، سفر خروج، باب سوم).

چنان‌که می‌بینیم در دو آیه مذکور، که هر دو روایت یک واقعه‌اند، نار و شجره ظاهر می‌شوند که در ترکیب این آیات و نیز متکی بر روایات و احادیث معصومان علیهم‌السلام، شجره‌ای ناری و ملون به انواع رنگ‌های دل‌انگیز، جمالی و متعالی است؛ معنایی که تورات نیز بدان اشاره دارد.

تنها کاربرد نوری نار در قرآن، همین واقعه و به‌ویژه آیه هشت سوره نمل است. البته مورد دیگری نیز وجود دارد که در آن آتش مورد خطاب مستقیم حق قرار می‌گیرد تا بر ابراهیم^(ع) سرد و سلامت باشد: «قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ» (انبیا: ۶۹)؛ گفتیم ای آتش، بر ابراهیم خنک و سلامت باش که در عین تأکید بر صفت احراق و سوزاندگی آن، مأمور می‌شود تا بر ابراهیم سرد و سلامت باشد. اما این آیه نقیض آن اصل کلی که در همه جای قرآن نار، صفت ناری

داشته (و نه نوری) نیست اما تنها کاربردی که می‌تواند این اصل را نقض کند همان واقعه حضور موسی^(ع) در کوه طور است، لیکن با تأمل و تحقیق مشخص می‌شود که گرچه اصطلاح صریح نار در فراز «أَنْ بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا» (نمل: ۸)؛ ذکر گردیده اما هم در این آیه و هم در آیه‌ای که اشارت به ظهور حق در شجره دارد این ظهور، ظهوری نمادین و تمثیلی است و نه عینیت یافتن در جهان خارج. کما اینکه علامه طباطبایی در تفسیر المیزان درخت را حجابی می‌داند که خدای تعالی از ورای آن با موسی سخن گفت: «البته این احتجاب به معنایی بوده که لایق ساحت قدس او باشد احتجابی که با احاطه او بر همه چیز منافات نداشته باشد» (طباطبایی، ۱۳۶۶، ج ۱۶: ۴۶). به عبارتی اولاً اگر از نگاه موسی مسئله مورد توجه قرار گیرد وی در سه آیه از آیات شریف قرآن از اصطلاح «آنست» یا «آنس» استفاده کرده که بدین معناست: به نظرش رسیده آتشی در آنجا هست و البته بنا به طلب او در آن موقعیت مخصوص (که کاروان کوچک او راه گم کرده و سردی و تاریکی نیز بر وحشت آنان افزوده) اشارت به وجه حرارت و روشنایی آتش، بیشتر مورد تأکید است و این می‌تواند از وجه نوری آن بکاهد. ضمن اینکه اگر محور، نظر موسی باشد در اصل، این نظر و احساس اوست و الزاماً بدان معنا نیست که به حقیقت ناری بوده یا حق در صورت نار ظاهر شده است. گرچه صراحت حضور نار در آیه هشت سوره نمل تردیدی در تمثل ناری حق نمی‌گذارد.

لیکن چنانچه اشاره کردیم آیه شریفه: «وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكْلِمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بَأْذَنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلَىٰ حَكِيمٍ» (شوری: ۵۱) به روشنی مؤید این است که: «هیچ بشری را نرسد که خدا جز به وحی یا از آن سوی پرده، با او سخن گوید. یا فرشته‌ای می‌فرستد تا به فرمان او هر چه بخواهد به او وحی کند. او بلندپایه و حکیم است.

و حق بر هیچ بنده‌ای به صراحت ظاهر نمی‌شود. دلیل مطلق بر تصدیق و تأیید این معنا افزون بر نص شریفی که بیان شد طلب همین پیغمبر (حضرت موسی) است آن‌گاه که در طور رؤیت خداوند را طلب می‌کند ولی ندای «لن ترانی» می‌شنود:

«وَلَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرَانِي وَلَكِنْ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّىٰ رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَىٰ صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ

قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ» (اعراف: ۱۴۳). و چون موسی به میعادگاه ما آمد و پروردگارش با او سخن گفت، گفت: ای پروردگار من، بنمای، تا در تو نظر کنم. گفت: هرگز مرا نخواهی دید. به آن کوه بنگر، اگر بر جای خود قرار یافت، تو نیز مرا خواهی دید. چون پروردگارش بر کوه تجلی کرد، کوه را خرد کرد و موسی بیهوش بیفتاد. چون به هوش آمد گفت: تو منزهی به تو بازگشتم و من نخستین مؤمنانم.

و یا صراحتی که در حدیث نورانی: «إِنَّ لِلَّهِ سَبْعِينَ أَلْفَ حِجَابٍ مِنْ نُورٍ وَ ظُلْمَةٍ لَوْ كَشَفَهَا لَأَحْرَقَتْ سُبُحَاتٍ وَجْهَهُ مَا أَدْرَكَهُ بَصَرُهُ...»^۲ وجود دارد که خود بیانگر آن است: هیچ چشمی در مقام جسمانی قادر به رؤیت پروردگار نیست. بنابراین آنچه در طور جلوه کرد صورت‌های نمادینی است که موسی را در ادراک کُنه حقیقت راهبر بوده است و نه اینکه حقیقتاً نور در آنجا صفت ناری داشته، بلکه دقیق‌تر، ظهور ناری در کسوت شجره رخ نموده است و این ظهور بنا به آن است که حق، به هر صورتی که بنده در جان خالص خود حق را تصور کند ظاهر می‌شود (با توجه به اینکه موسی در دل شب، طالب آتش و روشنایی بود برای غلبه بر ظلمت و سردی شب و مهم‌تر یافتن راه).

خلاصه اینکه به غیر از آیه مذکور که آن‌هم به دلیل ظهور نمادین و نیز غلبه فاعلیت ناظر بر عینیت منظور، نار صفت نوری دارد در بقیه موارد نار صفت احراقی دارد و نور صفت اظهاری و به یک عبارت همچنان که عرفا و حکما در این باب به تفصیل سخن گفته‌اند نور، اسم مظهر است که به واسطه آن همه چیز ظاهر می‌شود. نکته مهم و بنیادی اینکه، وجود معنای فوق در قرآن سبب گردید در قلمرو عرفان و سپس هنر متأثر از این عرفان، الوان نوری و الوان ناری از هم متمایز گردند. لیک پیش از بیان این معنا و شرح آن بر بنیاد رساله نوریه علاءالدوله سمنانی، ضروری است به تفسیر نور و نار در آرای شیخ شهاب‌الدین سهروردی (شیخ اشراق) و نوع رویکرد خاص او (از این رو که مهم‌ترین فیلسوف نوری ایران است) نگاهی داشته باشیم.

ب: نور و نار در آرای شیخ اشراق

چنان‌که می‌دانیم حکمت شیخ اشراق بر بنیاد نور و مراتب آن قرار دارد؛ مراتبی که مصدر و منشأ اول آن حضرت نورالانوار و نور اول صادر از آن، یعنی نور اقرب یا بهمن است. شیخ اشراق

از جمله حکمایی است که چون افلاطونیان جهان را نسخه‌ای از جهان بالا می‌داند یعنی هر جزیی از اجزای عالم یا موجودی از موجودات این جهان صورتی از صور نوریه عوالم فوقانی هستند. از دیدگاه این حکیم اشراقی چه انوار ذاتی (چون عقول و نفوس) و چه انوار عرضی (همچون خورشید و ستارگان و آتش) همه شریف‌اند زیرا فروغ یا شعاعی کوچک از نور اعظم یا نورالانوارند. شیخ بنا به نظریه عکس که نار را جلوه نور می‌داند و نیز بنا به کارکردهای ویژه آتش در این عالم، از برای نار شرافت قائل است. از دیدگاه شیخ اشراق نار دارای کارکردها و صفاتی چون عالی‌ترین حرکت‌ها و تام‌ترین حرارت‌هاست. نار نزدیک‌ترین عنصر به ذات حیات و اشیاء موجودات به نور است و یار و معاون انسان در تاریکی‌ها و دارای تام‌ترین جلوه‌های قهر و جبروت. شیخ نار را برادر اسفهد یا نور مدبر انسان‌ها می‌داند و نیز از جمله فرشتگانی که خلافت حق در زمین به واسطه او تمام می‌شود و دقیقاً از همین رو ایرانیان باستان به آن توجه می‌کردند و تمامی نورها را واجب التعظیم می‌دانستند.^۳

صاحب رساله انواریه (در شرح حکمة الاشراق) در تفسیر این معنا می‌آورد:

چون آتش انوار از اجسام عنصریه است، بنا بر آن ختم می‌کند فصل را به بیان کمالات او، و میل او به اجسام فلکیه. و حرکت نمودن او به آن جانب ظاهر است که موجب شرافت او می‌شود، و زیادتى حرارت او نیز موجب شرافت اوست و استعانت، زیرا که حرارت موجب تلطیف است و قرب او به طبقه حیات به سبب حرارت اوست، و استعانت نمودن به او در تاریکی‌ها نیز ظاهر است که موجب غایت عکس است، و اشیاء است از جمیع عناصر، [و موجب] شرافت او می‌شود. و آتش «اتم قهر» است از عناصر دیگر، چه لطافت موجب غایت عکس است و اشیاء است از جمیع عناصر به مبادی عالیّه از جهت نورانیت. و اخوت به نور اسفهد به جهت اشتراک اوست به نور اسفهد از وجوده. یکی نورانی است؛ دویم طلب مرتبه اعلی؛ سیوم فیضان از عقل؛ چهارم اضائت عالم اجرام و ایثار نور بر غیر و بدان که حضرت نورالانوار که خالق جمیع اشیاء است موجب عوالم متعدده است، و در عالم خلیفه معین نموده است که تدبیر آن عالم معوض به آن خلیفه است، و چنانچه عقل اول خلیفه عالم عقل است، و نفوس افلاک خلفای عالم افلاک، و نظایر آن خلفای عالم افلاک مثالی، و نفوس بشری و اشیاء کوكبى در این عالم. ظاهر است که جمیع حوادث از آثار آن است و

خلافت انسان در این عالم ظاهر است و جمیع صناعات و علوم از نفوس انسان در این عالم [م] ظاهر است. قال جل جلاله: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» و قوله، جل ذكره: «يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ» دلیل واضح است بر خلافت انسان در این عالم. و اما خلافت آتش در عالم بدان سبب است که آتش روشن کننده تاریکی‌ها و نفخ و هذه اشیاء... و به اصلاح آورنده اغذیه فاسده است، پس حصه‌ای از خلافت در وی هست و لهذا او را خلیفه صغری گفته‌اند. و از همین جهت که آتش آخ نور اسفهد و خلیفه انوار و اشعه الهی است در عالم عبادت، حکمای فارس که صاحب شریعت بوده‌اند توجه نمودند به او در اوقات عبادت (هروی، ۱۳۶۳: ۱۱۱).

این رویکرد نشان می‌دهد در کنار رویکرد قرآنی، نگاه خاص حکمایی چون شیخ اشراق نیز می‌توانست مبنایی برای مفهوم نور و نار باشد؛ نگاهی که با رویکرد عرفانی، آتش را جلوه‌ای از جلوات نور الهی می‌دانست و این البته با برخی از آیات قرآن (من جمله نار فروزان شجره کوه طور) کاملاً سازگار بود.

ب: تمایز رنگ‌های نوری و رنگ‌های ناری در رساله نوریه علاءالدوله سمنانی

به دلیل ضرورت اختصار در کلام و از این رو که یکی از محورهای تحقیق این مقاله، رساله نوریه علاءالدوله سمنانی است به یک مورد از متون و منابع عرفانی در باب تمایز نوری و ناری الوان در عرفان اسلامی یعنی همین رساله نوریه، اشاره می‌کنیم.

علاءالدوله سمنانی (د: ۷۳۶ ق) که یکی از مهم‌ترین عرفای ایرانی است و در نفی نظریه وحدت وجود ابن عربی در نامه‌نگاری‌هایش با عبدالرزاق کاشانی شهرتی به‌سزا دارد و به یک عبارت واضح نظریه وحدت شهود است، در تأمل و توجه عرفانی به نور و رنگ، ادامه‌دهنده راه نجم‌الدین کبری (د: ۶۱۸ ق) است. سمنانی در رساله نوریه که بیان سیر و سلوک منازل سالک است از رنگ‌ها در تبیین منازل بهره بسیار می‌برد. لکن در نگاه اول به نظر می‌رسد او متأثر از نگاه قرآنی و نظر حاکم بر اندیشه اسلامی، الوان نوری و ناری را متمایز می‌گرداند. از دیدگاه او نار و الوان آن پیش از حضور سالک در ساحت روح حضوری بارز دارند اما پس از آنکه مرید و سالک، مسیر ملوث و تلیس گونه نفس را وا گذاشت و به ساحت روح رسید در آنجا الوان نوری ظاهر می‌شوند. مبنای مذکور سمنانی در رساله نوریه که در ذیل بدان اشاره می‌شود مؤید دقیق این معنا است.

او در این رساله ابتدا از صفت و ویژگی نور می‌گوید: «نور چیزی را می‌گویند که او خود را ببیند و داند، و همهٔ اشیا را ببیند و داند، و بدو اشیا را توان دید و دانست. و این نور مطلق، صفت خاص حق است» (سمنانی، ۱۳۸۳: ۳۰۲). و سپس با تقسیم نور به نور ارادت ارضی و نور ولایت سماوی، هر دو صفت را از آن حق می‌داند. شاهد مثال او شریفه این آیه است: «اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ»؛ «خدا نور آسمان‌ها و زمین است»؛ که تصویر ولایت سماوی اوست و روایت: «اولیایی تحت قبایی لایعرفهم غیری؛ دوستان من تحت قبای من پنهان‌اند و هیچ‌کس جز من آنان را نمی‌شناسد» که بیان نور ارادت ارضی اوست زیرا «نور ولایت را که صفت خاص اوست نتوان دید جز به نور ارادت که صفت ذات اوست» (سمنانی، ۱۳۸۳: ۳۰۲). سمنانی سپس با تقسیم عالم در چهار سطح، برای هر کدام از این سطوح مصادیقی برمی‌شمرد:

مصادیق نور در غیب انفس روح، سر، دل و نفس هستند؛

در غیب آفاق، مصادیق نور ارواح ملک و جن هستند؛

و در شهادت انفس، نور باصره و قوای مدرکه مصادیق نورند؛

و نهایت در شهادت آفاق، آفتاب و ماه و ستارگان و چراغ و شمع و مشعله.

سپس سمنانی به ظهور نار و نور در صورت الوان می‌پردازد که در مسیر سالک و طی طریقت عارف رخ می‌نمایند. سالک در سیر خود پیش از آنکه به مرحلهٔ تجرد و قطع علایق از جهان مادی و دنیوی برسد با وجه ناری سروکار دارد همان که در آیات قرآن در قاموس عذاب و دوزخ نقش و کاربردی گسترده و بارز داشت درحالی که عارف با پشت سر گذاشتن این مرحله و ورود به ملکوت با الوان نوری مواجه می‌شود. این دقیقاً همان تمایز میان معنا و کارکرد نار و نور در قرآن است که در متون عرفانی ما نیز ظاهر می‌شود با این تفاوت که بنا به نسبت میان نور و رنگ، انوار در صورت الوان و رنگ‌ها آشکار می‌شوند؛ رنگ‌ها و الوانی که در بازتاب معانی مهم‌ترین نقش را در آثار هنری به‌عهده دارند. سمنانی سیر سالک و حضور آتش و رنگ‌های مکدر و کبود در این مسیر را چنین شرح می‌دهد:

مقصود آنکه چون مرد سالک روی از غیب و شهادت آفاق بگرداند و از شهادت

انفس نیز اعراض کند و روی به غیب انفس آرد، اول پرده‌ای که در نظر او آید، پرده

مکدر باشد که پردهٔ غیب شیطان است. چنان‌که آتش‌زنه کلمهٔ لا اله الا الله را بر سنگ

دل زند و آتش خفی که در وی تعبیه است به ظهور آید و در حراقه نفس افتد و به هیزم وجود او را مددی کند تا مشتعل شود، آن پرده مکدر به کبودی نقل کند و هرچند آتش به قوت تر می شود و هیزم وجود از نداوت لقعات حظوظی خشک تر می گردد، الوان صافی تر و دود کمتر می شود. و چون لقعات به کل از حقوق باشد، دود نماند و بوی های خوش به مشام رسد و الوان منور در نظر آید و مشاهده روحانی اتفاق افتد. این مجموع که تقریر کردیم به برکت قوت ذکر و رعایت لقمه از نداوت حظوظ ظاهر گردد. و اختلاط الوان سرخ و سید و کبود و زرد و سیاه و سبز در این مقام، از قوت آتش ذکر باشد، و ممکن که ذات ذکر از پس پرده ها بیرون آید نمره برآرد، یکی همی گوید: مرد باید که در این مقام مغرور نشود که این مقام مبتدیان ذاکر است (سمنانی، ۱۳۸۳: ۳۰۳).

پیش از رسیدن سالک به ساحت حقیقی معنا و نیز به دلیل تلبیس حاکم بر جهان ماده، ممکن است هرگونه ظهوری بر جان سالک فرود آید؛ ظهوراتی که در آن آتش حق و آتش شیطان هر دو ظاهر می شوند:

دیگر آتشی که در طریقت بر سالک ظاهر شود نامحصور است اما آنچه از آنجا عبارت توان کرد آتش حق است و آتش ذکر است و آتش عشق است و آتش شوق است و آتش شیطان است و آتش غضب است. و آتشی است که وجود به نیت انسانی از آن مرکب است (سمنانی، ۱۳۸۳: ۳۰۳).

و اگر سالک پیری برنگزیند که به واسطه او بر این تلیسات فائق شود چه بسیار که فریب شیطان خورد و ابلیس چه تصرف ها که در جان و دل او نکند:

و تمیز میان هر یکی از این آتش ها به علامات طریقت توان کرد و مبتدی را بی ارشاد شیخ، به تمیز آن مشغول نتوان شد که مبدا شیطان از راه القا در نفس تصرف کند و نفس طفل صفت در دام غرور افتد و از سلوک بازماند. بر مرید واجب است هرچه ببیند به حضرت شیخ عرضه می دارد تا شیخ تعبیر واقعات و تمیز مشاهدات بیان می فرماید (سمنانی، ۱۳۸۳: ۳۰۳).

حال اگر جان و دل و نفس به تمامی از گناهان پاک شود و هرگونه پلیدی و پلشتی از مملکت جان سالک رخت بربندد در این هنگام نور نفس ظاهر می شود و این آغاز فروزندگی طریقت به دلیل ظهور مطلق نور است. لیکن به دلیل آنکه در پس ظهور هر نوری، رنگی ظاهر می شود و

از این رو که این منزل نخستین منزل نوری است، رنگی که ظاهر می شود کبود خوش رنگ است: «بعد از این چون وجود ملطخ به لقمات حظوظی و ملوث به قاذورات معاصی به کل سوخته گشت و به سبب آتش ذکر فنا حاصل آمد نور نفس به ظهور آید و پرده کبود خوش رنگ باشد» (سمنانی، ۱۳۸۳: ۳۰۳).

سمنانی مستند به آثار دیگر خویش که افلاک هفت گانه را با اندام هفت گانه انسان پیوند داده و به تعبیری هفت مرحله نزول انسان از فلک الافلاک یا جان جهان تا عوالم اسفل را با عناوینی چون لطیفه قلبیه، لطیفه نفسیه، لطیفه قلبیه، لطیفه سریه، لطیفه روحیه، لطیفه خفیه و لطیفه حقیقه با هفت پیامبر چون آدم، نوح، ابراهیم، موسی، داود، عیسی و پیامبر اسلام^(ص) پیوند می دهد^۴ و سپس هفت رنگ را به عنوان عوامل تمیز این منازل وجود برمی شمرد که در آن رنگ لطیفه قلبیه، سیاه و تاریک و لطیفه نفسیه، آبی و لطیفه قلبیه سرخ عقیق و لطیفه سریه سبزی آمیخته با سفید و لطیفه روحیه رنگی زرد و لطیفه خفیه، سیاه روشن یا اسود نورانی و لطیفه حقیقه محمدیه سبز درخشان است، در اینجا نیز منزل به منزل از الوان نوری مختلف متناسب با سطح معرفت سالک سخن می گوید.

به عنوان مثال در منزل بعد و هم زمان با طلوع نور دل، رنگ سرخ عقیقی ظاهر می شود: «بعد از آن نور دل طلوع کند و پرده او سرخ عقیق رنگ باشد، سالک را از دیدن آن نور ذوقی عظیم به دل رسد و استقامتی در سلوک پدید آید» (سمنانی، ۱۳۸۳: ۳۰۳).

پس آن گاه مقام کشف علم لدنی بر جان و دل سالک همراه با ظهور نور سبز است در

پرده ای سفید: «بعد از آن نور سبز پرتو اندازد و پرده او سفید باشد. و در این مقام علم

لدنی کشف شدن گیرد (سمنانی، ۱۳۸۳: ۳۰۳).

تا نفس از پا نیفتد و در قبال آن دل قوی نگردد نور روح انسی طلوع ننموده و رنگ زرد به غایت روح نواز ظاهر نمی شود: «بعد از آن نور روح انسی اشراق کند و پرده او زردی به غایت خوشایند بود، و از دیدن او نفس ضعیف و دل قوی گردد» (سمنانی، ۱۳۸۳: ۳۰۳).

در منزل بعد با ادراک مقام فنا و حذف هر گونه فاصله میان محب و محبوب سیاهی ذات رخ می نمایاند که نور خفی روح القدس اشاره به آن است: «بعد از آن نور خفی که روح القدس اشارت بدو است در تجلی آید و پرده او سیاه باشد، سیاهی به غایت صافی و عظیم با هیبت. گاه باشد که

از دیدن این پرده سیاه سالک فانی شود و ریشه بر وجود او افتد.» و این رنگ سیاه در قلمرو عرفان مقامی رفیع و بلند مرتبه دارد چنان که شبستری در گلشن راز آن را چنین توصیف می‌کند:

سیاهی گر بینی نور ذات است به تاریکی درون آب حیات است
 سیه جز قابض نور بصر نیست نظر بگذار کاینجای نظر نیست

(شبستری، ۱۳۷۱: ۱۲)

و لاهیجی در شرح همین بیت، سیاهی را چنین توصیف می‌کند:

سیاهی و تاریکی به یک معنی است؛ یعنی سیاهی که در مراتب مشاهدات ارباب کشف و شهود در دیده بصیرت او پیدا آمده و در درون آن تاریکی نور ذات که مقتضی فناست که آب حیات بقاء بالله است و خود موجب حیات سرمدی است، پنهان است (لاهیجی، ۱۳۸۷: ۸۴).

رؤیت واقعه‌ای توسط لاهیجی الوان نوری و نهایت سیاهی را چنین توصیف می‌کند:

دیدم که در عالم لطیف نورانی‌ام و کوه و صحرا تمام از الوان انوار است؛ از سرخی و زرد و سفید و کبود. و این فقیر، واله و از غایت ذوق و حضور، شیدا و بی‌خودم. به یک‌بار دیدم که همه عالم را نور سیاه فروگرفت و آسمان و زمین و هوا و هر چه بود، تمام همین نور سیاه شد و این فقیر در آن نور سیاه، فانی مطلق و بی‌شعور شدم (لاهیجی، ۱۳۷۸: ۲۶).

در پایان نور مطلق ظاهر می‌شود که به تعبیر سمنانی صفت خاص حضرت حق است که در پرده‌ای سبزرنگ ظاهر می‌شود:

چون داد این مقام داده باشد، نور مطلق که صفت خاص حق است منزله از حلول و اتحاد، و مقدس از اتصال و انفصال متجلی شود و پرده او سبز باشد. و آن سبزی علامت حیات شجره وجود باشد. و تجلی نور مطلق جز در بهشت ممکن نباشد. و آثاری که از آن تجلی به ظهور آید اول قیامت سالک باشد بعد از آن اقامت در برزخ، و انشاق آسمان، و تبدیل زمین، و تفسیر کوه‌ها، و انتشار ستارگان ثوابت، و تکویر آفتاب و ماه، و انکدار کواکب سیار، و بازداشت در عرصات، و بازخواستن حساب در ترازوگاه، و گذراندن بر صراط، و درآوردن در درکات، و برآوردن بر درجات (سمنانی، ۱۳۸۳: ۳۰۴).

سپس سمنانی از تجلی نور حق سخن می گوید که از تمامی جهات متزه و هیچ چیز مانند آن نیست و آن گاه برای روح، سر، دل و نفس هر کدام نوری قائل می شود. به عنوان مثال نور روح از آفتاب عظیم تر است درحالی که نور سر به زهره تشبیه می شود و نور دل به ماه و نور نفس به شفافیت آب. سالک در طی مسیر خود با گذشتن از عناصر مادی تن خویش و آن گاه که از ظلمات لقمات حظوظی پاک شد به رؤیت آتش های خوش رنگ صافی «سریع الحركة فی الصعود» می پردازد و بسیاری نعمات و فیوضات دیگر. اما نکته حیرت انگیز در پایان رساله نوریه بحث در باب اصطلاحاتی غریب چون نور نار و نیز اصطلاح نور شیطان است:

ما خود سخنی در انوار می گفتیم ناگاه با این کوچه بیرون افتادیم چون بیان انوار خفی
و روح و سر و دل و نفس کردیم و نور شیطان را یاد نکردیم، واجب نمود شرح نور
نار و صفت او دادن، تا خلوتی را وهم نشود که هرچه صفت نوریت داشته باشد
شیطان را در آن مدخل نباشد (سمنانی، ۱۳۸۳: ۳۰۸).

این نکته بیانگر آن است که سمنانی برای شیطان نور قائل می شود، گرچه الوان این نور، سرخ و همراه با نقاطی چون خون سیاه بر روی این سرخی است، لیکن نفس کاربرد نور برای شیطان حیرت انگیز است. البته تکرار و تأکید می کنیم سمنانی چنان تصویری از نور شیطان ارائه می دهد که به تعبیر خود او، سبب منغص شدن دل و دشواری «ذکر» می شود. نفس کاربرد نور برای شیطان غیرقابل توجه است مگر آنکه آن را از تلبیس ابلیس بدانیم که به صورت نور ظاهر می شود اما ماهیتی ناری دارد (به ویژه که در قرآن ابلیس خود اشاره به این ماهیت ناری خویش دارد: «خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ» (اعراف: ۱۲). سیاق متن نیز این معنا را می رساند:

پس باید دانست که نور شیطان در بدایت که تجلی کند چون لعبتی باشد از آتشی
بد رنگ، و پرده او را بر زمین بیند و همه بساط به رنگ سرخ نیز گردد، نقطی چون
خون سیاه بر روی آن سرخی ظاهر شده، و دل از دیدن آن منغص شود و ذکر به
دشواری تواند گفت و همه اعضایش متالم گردد، چنان که گویی او را کوفته اند در
این وقت. چون از راه ارادت کامل یاد شیخ کند و به ذکر مشغول شود آن لعبت بر
زمین فرو شود و آن پرده بد رنگ ناچیز شود و خفتی در وجود سالک پدید آید و

ذکر صافی بر زبان او جاری شود و آتش ذکر متصاعد گردد وقتی خوش مصفا و

عیشی مهنا در ذکر روی نماید (سمنانی، ۱۳۸۳: ۳۰۸).

سمنانی در پایان رساله نوریه متذکر می‌شود ممکن است سالک مبتدی در خلوت خود شاهد اختلاط الوان و انوار شود که خود عامل قوت آتش ذکر باشد؛ قوتی که سبب ظهور دایره‌ای مقابل سالک می‌شود که از آن الوان رنگارنگ بیرون می‌آید: «همچون چشمه‌ای که آب از او بیرون می‌جهد [و] این علامت تبدیل صفت نفس اماره و لواحه باشد» (سمنانی، ۱۳۸۳: ۳۱۰). دایره‌ای رنگین که می‌توانست منبع الهام سید حیدر آملی در ترسیم دوائر و جداول رنگی در آثارش باشد.^۵

ج: تمایز رنگ‌های نوری و ناری و تأثیر آن در نگارگری ایرانی - اسلامی

حال پرسش این است آیا تبیین دقیق نور و نار در قرآن و عرفان می‌توانست عامل تمیز جلوه‌های نوری و ناری در نگارگری اسلامی شود؟ آیا می‌توان با تأمل در این معنا به چنین فرضیه‌ای رسید که نگارگری ایرانی در کاربرد نور و نار از رنگ‌های درخشنده، شفاف، براق، سیال، موج و جاری (همچون خیال) برای جلوه‌گری نور و از رنگ‌های غلیظ و شدید (همچون صفاتی که سمنانی برای نور تلبیسی شیطان برشمرده) برای بیان جلوه‌های ناری (از نوع دوزخی و شیطانی آن) استفاده کرده باشد؟ به عنوان مثال رنگ قرمز تند تن اجنه در جنگ با امیرالمؤمنین علی^(ع) در احسن الکبار (تصویر ۱).

حقیقت این است که سیر نگارگری ایرانی - اسلامی به تمامی این معنا را نشان می‌دهد لیک درعین حال پرسش مهمی را نیز در برابر چشمانمان قرار می‌دهد: اگر آتش صفت ناری دارد (و نه نوری) چرا در برخی از مکاتب نگارگری ایرانی آتشی از سر انبیا و اولیا زبانه می‌کشد که نشان‌دهنده تقدس و روحانیت آسمانی و ملکوتی آنان است؟ چرا در این آثار آتش برخلاف وجه عرفانی و قرآنی خود ظاهر شده و صفتی کاملاً روحانی و نورانی یافته است؟ نمونه‌هایی از این آثار را در پایان مقاله آورده‌ایم. به عنوان مثال تصویری از معراج پیامبر^(ص) که در خمسه نظامی مصور شده به سال ۹۵۶ ق موجود است و هنرمند آن ناشناس است (تصویر ۲).

تأمل در این آثار و دیگر آثاری که آتش نماد روحانیت و نورانیت انبیا و اولیاست، نشان می‌دهد آتش این آثار، رنگی سرخ و متمایل به سیاه ندارد (چنانکه سمنانی اشاره کرده بود و نیز تصویر ۱ که رسماً شیاطین را به نمایش می‌گذارد) بلکه کاملاً طلایی و شفاف است. در اینجا آتش،

رنگ خود را از صورت طبیعی‌اش در جهان ماده دریافت نمی‌کند بلکه وامدار عالم بالا و حضرت معنا و کالبدی است که نور حق در آن جلوه می‌کند. رنگ زردِ زرین هویتی قرآنی^۶ و لاجرم مثالی و ملکوتی دارد بنابراین می‌تواند ممثل و مصوّر انبیا و اولیایی شود که به تمامی جلوه نورند ضمن اینکه در نزد عرفای مسلمان طلا نور جامد محسوب می‌شد و همین نیز مبنای کاربرد آن در تذهیب و معماری اسلامی بود. پس همچنان این «معنا» بود که در بازتاب الوان نوری و ناری، در نگارگری ظهوری تعیین‌کننده و آشکار داشت.

نتیجه:

قرائن و شواهدی که تنها نمونه‌هایی از آن‌ها بیان گردید، نشان می‌دهد نگارگران مسلمان مبتنی بر منابع و متون دینی و عرفانی و نیز با توجه به اینکه مضامین دینی، عرفانی و حماسی را برای تصویرگری خود برمی‌گزیدند، در فرم و ساختار به تعمق و تحقیق در باب معانی پرداخته و سعی کامل داشتند فرم را به تبع معنا به کار گیرند. در این میان تأکید وسیع قرآن، روایات و متون عرفانی بر رنگ و ماهیت آن و نیز قدرت شگرفش در تجلی و تلائف گونه‌گون معانی (به‌ویژه با تمایز میان نور و نار و جلوه‌های رنگی آن‌ها) حجت بین و روشن هنرمندان مسلمان بر انتخاب آگاهانه و هوشمندانه رنگ‌ها در نگارگری‌های آفریده خویش بود. هوش‌ربایی حیرت‌انگیز رنگ‌ها و گاه واقع‌گریزی آن‌ها که یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های هنری نگارگری‌های ایرانی - اسلامی است در کنار تأملات قرآنی و عرفانی به وضوح این ادعا را اثبات می‌نماید.

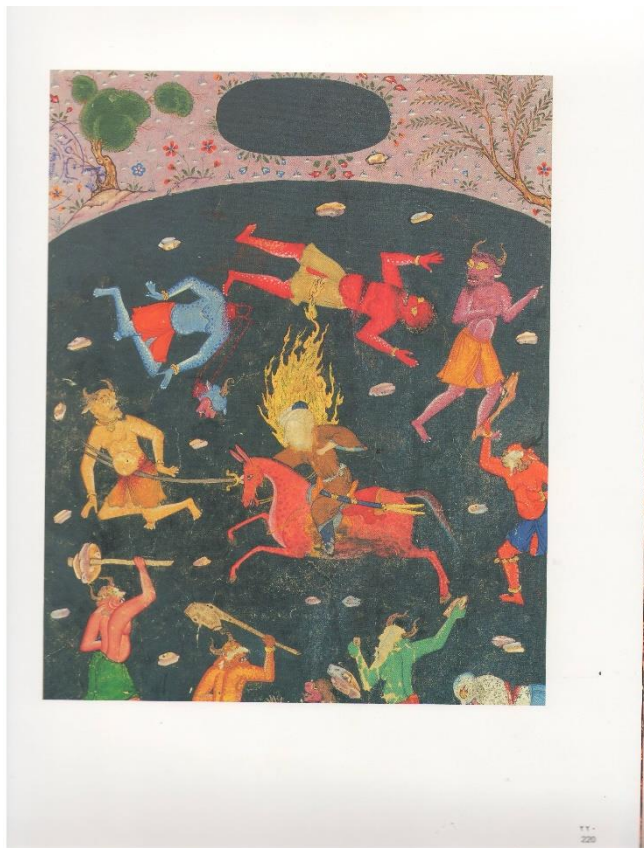
پی‌نوشت‌ها:

۱. فردگرایی (individualism) را می‌توان جهان‌بینی‌ای تصور کرد که فرد در مرکز آن قرار دارد. اهداف فردی، ویژگی‌های منحصر به فرد، فرمان راندن بر خویشتن، کنترل شخصی و بی‌تفاوتی به مسائل پیرامون از خصوصیات این نوع جهان‌بینی است.
۲. از برای خداوند متعال هفتاد هزار حجاب از نور و ظلمت است که اگر آن حجاب‌ها برطرف شود چشم هر بیننده می‌سوزد.
۳. «و من شرف النّار کونها اعلیٰ حرکة و اتمّ حرارة و اقرب الی طبیعة الحیة، و به یستعان فی الظّلمات و هو اتمّ قهراً و اشیبه بالمبادی، لنوریته، و هو اخو النّور الاسفهد الانسیّ و بهما یتّم الخلافتان، صغری و کبری، فلذلک امر الفرس بالتوجّه الیه فی ما مضی من الزّمان. و الانوار کلّها واجبة التّعظیم شرعا من نور الانوار» (سهروردی، ۱۳۷۵: ۱۹۷).
۴. رک: بلخاری، حسن. (۱۳۹۰)، مبانی عرفانی هنر و معماری/اسلامی، چاپ دوم، نشر سوره مهر.
۵. در این باب رجوع کنید به مقاله «تمثیل ظهور حق در مظاهر عددی و هندسی به روایت سیدحیدر آملی و تأثیر احتمالی آن بر هنر آئینه‌کاری ایرانی»، حسن بلخاری قهّی، نشریه صفه، شماره ۶۱، تابستان ۱۳۹۲.
۶. «قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ یَبْنَیْ لَنَا مَا لَوْنَهَا قَالَ اِنَّهُ یَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَّوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِینَ» (بقره: ۶۹)؛ گفتند برای ما پروردگارت را بخوان تا بگوید که رنگ آن چیست؟ گفت: می‌گوید: گاوی است به زرد تند که رنگش بینندگان را شادمان می‌سازد.

کتاب‌نامه:

- قرآن مجید، (۱۳۷۴)، ترجمه عبدالمحمد آیتی، چاپ دهم، تهران: سروش.
- کتاب مقدس، عهد عتیق، چاپ انجمن کلیمیان ایران.
- شاهکارهای نگارگری/ایران، (۱۳۸۴)، تهران: موزه هنرهای معاصر ایران.
- بلخاری قهّی، حسن. (۱۳۹۰)، مبانی عرفانی هنر و معماری/اسلامی، چاپ دوم، تهران: سوره مهر.
- _____، (۱۳۹۲)، «تمثیل ظهور حق در مظاهر عددی و هندسی به روایت سید حیدر آملی و تأثیر احتمالی آن بر هنر آئینه‌کاری ایرانی»، نشریه صفه، سال ۲۳، شماره ۶۱، تابستان ۱۳۹۲: ۱۹-۵.
- سمّانی، علاءالدوله. (۱۳۸۳)، مصنفات فارسی، به اهتمام نجیب مایل هروی، چاپ دوم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

- سهروردی، شهاب‌الدین. (۱۳۷۵)، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، تصحیح و مقدمه هانری کربن و حسین نصر و نجفقلی حبیبی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شبستری، شیخ محمود. (۱۳۷۱)، گلشن راز، چاپ دوم، تهران: اشراقیه.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۶۶)، تفسیر المیزان، ترجمه گروهی از اندیشمندان، دوره بیست جلدی، تهران: رجا.
- لاهیجی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۷۸)، شرح گلشن راز، تصحیح برزگر خالقی و عفت کرباسی، تهران: زوار.
- هروی، محمد شریف نظام‌الدین احمد. (۱۳۶۳)، رساله انواریه (ترجمه و شرح حکمه الاشراق سهروردی)، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.

تصویر ۱: مسخر نمودن اجنه توسط امیرالمؤمنین علی^(ع)، هنرمند نامعلوم، احسن الکبار، ۹۸۸ ق.
 مأخذ: شاهکارهای نگارگری ایران.

تصویر ۲